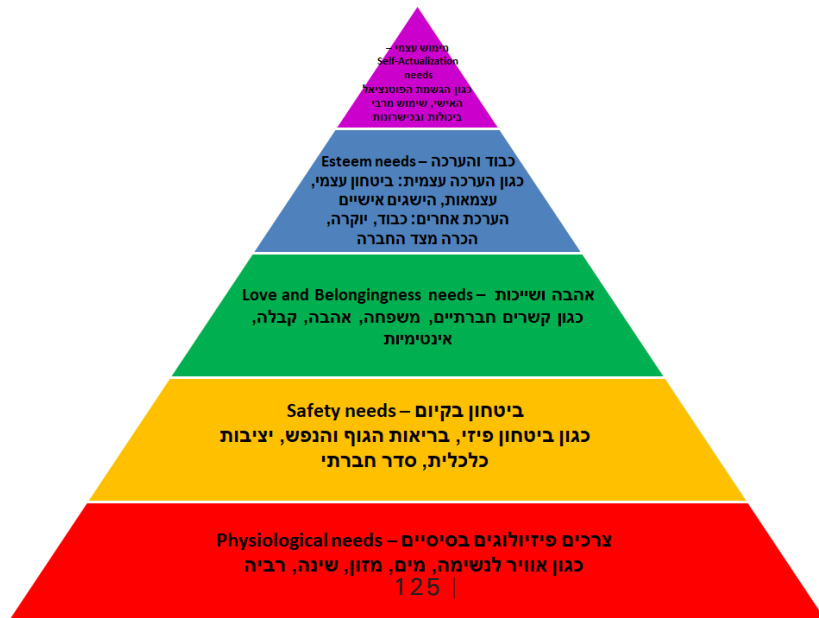

קיימות ישראלית כגישה עקרונית ומעשית לתיקון החברה והמדינה אחרי המלחמה

אריה ונגר

רקע

בפרקי אבות ד', כ"ב נכתב "...שְׁעַל כְּרִחָךְ אֶתָּה נוֹצֵר, וְעַל כְּרִחָךְ אֶתָּה נוֹלֵד, וְעַל כְּרִחָךְ אֶתָּה חִי, וְעַל כְּרִחָךְ אֶתָּה מֵת, וְעַל כְּרִחָךְ אֶתָּה עֲתִיד לִתֵּן דִּין וְחֶשְׁבוֹן לִפְנֵי מֶלֶךְ מַלְכֵי הַמַּלְכִּים, הַקְדוֹשׁ בְּרוּךְ הוּא". בשאלת מתן הדין וחשבון בפני הקדוש ברוך הוא יש מגוון גדול של אמונות ודעות שלא נדון בהן כאן. לעומת זאת, כל בן ובת דעת מבינים את מה שפילוסופים קיומיים כינו בשם "המצב האנושי", שבו אנשים יודעים שהם נולדו לעולם הזה, שזמנם כאן מוגבל עד למותם הבלתי נמנע, שבמהלך מסע החיים ישנם לא מעט קשיים ומהמורות, ושעליהם לבחור את מטרות חייהם ואת אורח חייהם ולתת לחייהם משמעות ופשר. ברור לכול גם כי לפני שדנים בשאלות על משמעות החיים ופשרם חייב עצם קיום החיים להיות מובטח. הפסיכולוג אברהם מאסלו (1908-1970) לא עסק בפילוסופיה קיומית אך הגיע אליה מזווית פסיכולוגית. הוא פיתח תיאוריה פסיכולוגית הומניסטית העוסקת בצרכים של בני האדם ומכונה פירמידת הצרכים של מאסלו. פירמידת מאסלו נראית באופן סכמטי כך:

על פי התיאוריה של מאסלו, צורכי האדם הם היררכיים. הבסיסיים שבהם הם צורכי הקיום הפיזיולוגי (אוויר לנשימה, אכילה, שתייה, שינה, רבייה ועוד) וביטחון בקיום הפיזי (ביטחון מפני פגיעות בגוף, בריאות פיזית ונפשית, משאבים, רכוש, ביטחון כלכלי וסדר חברתי). בלי אלה לא יהיה קיום לאדם, אך אם צרכים אלה מושגים בדוחק ולעומת זאת נמנעים מהאדם הצרכים שאינם פיזיים או חומריים, הנמצאים גבוה יותר בפירמידה, עדיין יהיה לו קיום פיזי, אך הוא יהיה דל-משמעות וילווה בבדידות, בחרדה, בחוסר יכולת לקיים קשרים חברתיים ובתחושות של חוסר ערך, חוסר משמעות וחוסר שייכות. רק כשהצרכים הבסיסיים נענים ברווחה מתפנה האדם להשיג את אלה הגבוהים יותר ובהם שייכות, אהבה ומימוש עצמי. אז ורק אז, כפי שניתן להבין ולפרש את מאסלו, הוא עשוי לא רק להתקיים אלא גם לשגשג – הן כאינדיבידואל והן כחבר בקהילה. מאסלו עסק באנשים כפרטים, ואולם ניתן בהחלט להחיל את התיאוריה שלו גם על בני האדם כקולקטיב. כדי לשגשג, גם לעמים, לקהילות ולמדינות יש במעלה הפירמידה צרכים שהם מעבר לצורכי הקיום הפיזי, ובהם משמעות, שייכות וזהות.

אף שהוגי הציונות ומנהיגיה לא הכירו את התיאוריה של מאסלו, הם הבינו היטב את עקרונותיה. לפיכך, הם שאפו להקים בארץ ישראל מדינה, שתהיה המקלט ובסיס הקיום של העם היהודי הנרדף. אך הם לא הסתפקו בכך. רבים מהם חשבו גם על דמות המדינה לכשתוקם, ועמדו על כך שהיא צריכה להיות מדינת מופת וצדק.

מושג הקיימות

כאן אני מגיע למושג הקיימות. מקורו של המושג קיימות (sustainability) בתחום הסביבה, ורבים אף מזהים קיימות עם הגנת הסביבה ואולי עם מחזור בקבוקים בלבד. בבסיסו מייצג המושג שמירה לאורך זמן על חיוניותן ויציבותן של מערכות הטבע התומכות בחיים על כדור הארץ. מערכות אלו עומדות בבסיס הציוויליזציה האנושית כולה, ומאפשרות לה לבנות את מערכותיה החברתיות, הכלכליות והתרבותיות. המערכות האקולוגיות מספקות לנו משאבים חיוניים לקיומנו (אוויר, מים, מזון, מחצבים ואנרגיה), ואף דואגות לסילוק הפסולת והזיהום, תוצרי הלוואי הבלתי רצויים של הפיתוח האנושי. אבל אל לנו להתבלבל: על אף הקרבה הלשונית ביניהם, קיימות מקיפה הרבה יותר מקיום בלבד. לדוגמה, בזמן מלחמת העולם השנייה באירופה, יהודים חיו בגטאות, במחנות השמדה וביערות, והצליחו

להתקיים זמן מה וחלקם אף מספר שנים. אך היה זה קיום אומלל בעולם אכזרי ומסוכן. לא זה הקיום שאליו מתכוון מונח הקיימות. מעבר לקיום פיזי מינימלי, מאפייניו של מושג הקיימות נוגעים גם למשמעות, רווחה ושגשוג, כלומר לשלבים הגבוהים בפירמידת מאסלו. הוא נוגע בכל מערכות החיים של בני האדם כפרטים, כחברים בקהילה וכאזרחים במדינה. הוא משפיע גם על עיצובן, אופיין ותפקודן של מערכות החברה, הכלכלה והתרבות של המדינה. כלומר, מושג הקיימות רחב בהרבה ממשמעותו הסביבתית והוא רב־ממדי.

קיימות עוסקת (או מן הראוי שתעסוק) לא רק בסביבה הטבעית אלא גם במערכות חברתיות; לא רק בעניינים טכניים אלא גם בעניינים ערכיים ובטוב המשותף; לא רק בקיום אינדיבידואלי אלא בקיום משותף; ולא רק בקיום בסיסי אלא גם במשמעות. קיימות אינה מוגבלת לתחתית סולם הצרכים של מאסלו, אלא עולה במעלה הסולם. לפיכך, ההגדרה שאני מציע למושג הקיימות היא: "קיימות היא תפיסה ערכית השואפת לעיצוב היחסים ההדדיים שבין בני האדם ובין סביבתם ובין בני האדם לבין עצמם, ולנשיאה באחריות לצורך יצירת שינוי יסודי בחברה והגדלת הטוב המשותף. כל זאת, על מנת להבטיח קיום מתמשך, שגשוג וקדמה לחברה ולתרבות האנושית באמצעות בניית מערכות חברתיות מיטיבות וצודקות הפועלות בסביבה טבעית חיונית ומתפקדת".¹ לפיכך, חייב להיות תיאום ואיזון מלא בין כל מערכת טבעית שתספק את הצרכים הבסיסיים שלנו כגון אוויר נקי לנשימה, מים לשתייה ומזון, כל מערכת חברתית וכלכלית שתספק לנו ביטחון פנימי וחיצוני, שירותים חברתיים, חלוקה צודקת של משאבים כגון רווחה, בריאות וחינוך, כל מערכת ממשלית שתספק לנו יציבות, דמוקרטיה ושותפות בקבלת החלטות, וכל מערכת תרבותית שתספק לנו שייכות, סולידריות פשוט וסיפור משותף עם כל המערכות האחרות. רק כך אפשר לחזק את הקיימות ולהבטיח קיום משותף גם ברמה הבסיסית וגם בנדבכים העליונים של פירמידת מאסלו. לקיימות הרב־ממדית ישנם היבטים פרקטיים רבים, אך היא כוללת גם ראייה ערכית השואפת לטפח את טובת הכלל ולשאת במשותף באחריות למען הדור הזה והדורות הבאים. זוהי קיימות העוסקת בשיפור מתמיד ושואפת לבנות קהילה אידיאלית תוך התעלות מעל לאינטרסים הפרטיים כדי להמשיך להתקיים

1 הגדרה זאת ומרבית הרעיונות במסה הוצגו לראשונה בספר: אריה ונגר עורך, קיימות ישראלית. חידוש האחריות לטוב המשותף. תל אביב: הוצאת מכון מופ"ת וסמינר הקיבוצים. 2021.

ולשגשג לאורך זמן. מובן שביישום עקרונות קיימות במדינת ישראל יש לכלול פרשנות ותוכן המשלבים ערכים אוניברסליים עם ערכים יהודיים וציוניים.

קיימות והטוב המשותף

רכיב מרכזי בהגדרת הקיימות שהצעתי לעיל הוא טיפוח הטוב המשותף. טוב משותף, טובת הכלל או האינטרס הציבורי הם שמות נרדפים לעיקרון, שנשאר עיקרון מארגן בחיים האזרחיים והפוליטיים על אף הירידה שחלה בכוח המשיכה שלו עם עליית זכויות הפרט הליברליות בעידן ההגשמה העצמית וההתמקדות ב"אני". הטוב המשותף הוא אוסף המטרות, האמצעים, המוסדות והתשתיות שמדינה או קהילה מספקת לחבריה ושכני הקהילה תורמים לו. בעבר, המושג קושר בעיקר עם קידום מטרות נעלות כגון צדק, מוסר, חינוך ותרבות, אך כיום ההתמקדות בשיקולים פרגמטיים של רווחה חומרית גדולה יותר. כדי לתקן את כל שדורש תיקון במדינה ולהמשיך לשאוף לבניית קהילה אידיאלית, יש צורך לתרום לכלל ולהתעלות מעל לאינטרסים הפרטיים, שכן האדם הוא חלק מקולקטיב (לאום, קהילה), והוא אמור לפעול בסולידריות לטובת הכלל ולא רק למען האינטרס האישי שלו. הקולקטיב חיוני למימוש הטוב של היחיד שבונה אותו ובה בעת נבנה ממנו. ההתגייסות המופלאה והמפעימה של הציבור למעשי התנדבות מרשימים בתחילת מלחמת אוקטובר 2023 אינה חייבת להישאר קרן אור בודדת בתקופה אפלה. כדי להתקדם בנתיב הקיימות הישראלית יש לאזן מחדש בין טובת הכלל ובין האינטרסים הפרטיים של אזרחי המדינה, ולקדם את הטוב המשותף, את הערכים המשותפים במרחב הציבורי ואת הסולידריות הדרושה למימושם.

אתגרים לקיימות הישראלית

בעת כתיבת שורות אלה (ספטמבר 2024) אנו נמצאים עדיין בעיצומה של המלחמה הקשה והכואבת שנכפתה עלינו, מלחמה רב־זירתית, שעלולה אף להתרחב ולהחמיר ושאינן רואים עדיין את סופה. זוהי מלחמה שבה נרצחו ונפלו מעל 1,500 אזרחים וחיילים ומאות נחטפו, ישובים בצפון ובדרום נחרבו, מאות אלפי אנשים נעקרו ופוננו מבתיהם, ונגרם בה נזק כלכלי של מאות מיליארדי שקלים. זוהי מלחמה קיומית על הבית הפרטי ועל הבית הלאומי, שגרמה להתערעורת תחושת הביטחון בעתיד.

ואולם מלחמה זו אינה מתרחשת בחלל ריק. משברים רבים בעלי גוונים שונים ועוצמות משתנות הם מנת חלקן של מדינות ואומות ברחבי העולם. אלה כוללים משבר דמוקרטיה המתבטא בירידה באמון במוסדות ובתהליכים פוליטיים דמוקרטיים ובלגיטימציה הציבורית שלהם; משבר כלכלי הנובע מהתחזקות הכלכלה הנאו-ליברלית הגלובלית ומהתחזקות תאגידים על-לאומיים ומגזר ההון וגורם לתסיסה שמסכנת כלכלות לאומיות; משבר בסדר העולמי הנובע מהתחזקות הפונדמנטליזם הדתי והלאומני; משבר ערכי הנובע מתפיסות פוסטמודרניות רלטיביסטיות וניהיליסטיות, המטשטשות את אמות המידה להבחנה בין אמת ושקר ובין טוב לרע; משברי מנהיגות הגורמים לעליית פוליטיקה פופוליסטית שמתחזקת בעידן של "פוסט אמת" ומתחזקת על ידי תקשורת רדודה ושטחית; משברי ביטחון הנובעים הן מהתחזקות הטרור והן מהחשש הגובר והולך לשימוש בנשק גרעיני; משברי פליטים והגירה; התפוררות רקמות חברתיות ועליית חברות צריכה אגואיסטיות, נהנתניות ושטחיות; משבר אקלים ומשברים סביבתיים. בתוך ים סוער כזה, המשברים שאיתם מתמודדת מדינת ישראל עוברים הקצנה והגברה, ובהם הסכסוך המתמשך עם הפלסטינים שכעת, יותר מאשר בעבר, נראה שאין לו פתרון, שסעים חברתיים מבפנים, ויכוחים על הגדרה ועל זהות, משבר כלכלי בשל הוצאות המלחמה ובשל פערים כלכליים גדולים בין המגזרים, משבר דמוקרטיה, קשיי משילות, מופעים של שחיתות שלטונית, ועוד.

אין כל ספק שקודם כל עלינו לנצח במלחמה ולהבטיח את קיומנו, וברור שגם לאחר סיום המלחמה לא ייפסקו האיומים הביטחוניים מבחוץ ויצריכו המשך השקעת תשומת לב ומשאבים. אולם אין די בקיום פיזי בסיסי בלבד, וכאמור, קיימות היא יותר מקיום בעלמא. ברצוני לטעון כי בגרסתו היהודית-ישראלית מושג הקיימות יכול לתרום להתבוננות בבעיות של מדינת ישראל ולשפר את היכולת להתמודד עימן. אני מציע להיעזר במושג הקיימות כפריזמה שתהיה בסיס לתיקון המדינה והחברה ולשיקום ישראל לאחר המלחמה.

פעולות מעשיות לחיזוק הקיימות הישראלית

בהיבט הפיזי והקיומי הבסיסי יש צורך, כמובן, לשקם ולחזק את הצבא, להתאימו לצרכים ולאתגרים הגדלים, לחדש מלאים וכיוצא באלה. יש צורך להבטיח גם קיום פיזי בהיבטים אזרחיים: שיקום וחיזוק היישובים שנפגעו בצפון ובדרום, חיזוק

משק המים ומשק האנרגיה כדי להבטיח רציפות תפקודית במצבי חירום, הבטחת ביטחון מזון בשגרה ובעת חירום, הבטחת משאבים חיוניים לכלכלה, חיזוק מערכת הבריאות ועוד. כל אלו לא רק יגבירו את החוסן שלנו במצבי חירום ומלחמה אלא אף ישפרו מאד את ההסתגלות שלנו למשבר האקלים, שגם מולו צריך להיערך. ואולם הרבה דברים צריכים עוד להיעשות כדי להתקרב לחזון של חברת מופת ושל קיימות ישראלית. הרעיונות הבאים הם דוגמאות עקרוניות שניתן ליישמן באופן מעשי בצורות שונות ברמה הלאומית, המקומית, הקהילתית או החינוכית:

א. קהילה – ייעוד ותוכן. שיקום תחושת הקהילה והסולידריות החברתית שנפגעה קשות עקב השסע החברתי והפוליטי. יצירת ערוצים לדיון חברתי בטוב משותף, בייעודה של המדינה, בתכניה ובשגשוגה. דיון כזה חייב להיות מנותק ממאבקי אינטרסים כדי לשקם את יחסי הפרט עם הסובבים אותו ועם המדינה, ואת היחס למרחב הציבורי הפיזי והערכי. טיפוח קהילה רוחנית, סובלנית, לומדת וצנועה; קידום מיזמים לאומיים מעוררי גאווה (כגון המוביל הארצי בשעתו); יצירת מסלולי התגייסות לתרומה לכלל. המונח "קהילה" מתייחס למספר מעגלים. מעגל אחד הוא כל בני הארץ מכל חלקי החברה החיה בישראל. המעגל השני הוא מעגל העם היהודי: הידברות עם יהודי התפוצות וחיזוק הקשר עימם. המעגל השלישי נוגע להרחבת הקהילה – הכללת בני הדורות הבאים בתוכה, ואפילו הכללת החי, הצומח ונופי הארץ, על ידי הכרה בחשיבותם ובהיותם חלק ממארג החיים שלנו מן העבר ועד העתיד, ומן החומר ועד הרוח.

ב. כלכלה – קביעת סייגים חברתיים וערכיים לחשיבה הכלכלית מוטת השוק במדיניות הציבורית, והצבת יעדים חברתיים משמעותיים לכלכלה. דיון מחודש בחלוקת הוגנת של משאבים ונטל. צדק חברתי, צדק סביבתי וצדק בין-דורי. יצירת מנגנונים וכלים לכלכלה מקיימת.

ג. פוליטיקה – יצירת מנגנונים ומוסדות לפוליטיקה ממלכתית ולא סקטוריאלית שיאפשרו לקיים דיון ערכי במדיניות ובקבלת ההחלטות. חיזוק הדיון במטרות ("מה") ולא רק באמצעים ("איך") במערכות הפוליטיות.

ד. חינוך – השקעת מאמצים ברתימת הנוער לחשיבה על העתיד ולדיון ברמות המדינה. בבית הספר צריך להתקיים שיח חינוכי ופוליטי-פילוסופי – אך

לא מפלגתי – על טוב ורע, על זהות ועל העתיד. על בית הספר לחנך את התלמידים לקבל אחריות על עיצוב החברה הישראלית. עליו לחזק את החינוך לשיתוף פעולה ולמתן מאוד את החינוך לתחרותיות בלתי מרוסנת. במילותיו של פרופ' נמרוד אלוני: "קיימות היא לחיות עם אחרים ולא על חשבון אחרים". מדינה היא מפעל משותף ולא משחק סכום אפס בין כל אזרחיה.

ה. דמוקרטיה – חיזוק הדמוקרטיה וההשתתפות האזרחית בה. חיפוש אחר אפיקים לטיפול אחריות ולשותפות ציבורית רחבה בהחלטות וביישומן. יש לפעול לשיפור השיח הציבורי הרדוד והמתלהם ולעודד את האזרחות המשותפת.

ו. אתיקה – קידום אתיקה שתתאים למדינה בעלת צפיפות אוכלוסין גדולה: סבלנות וסובלנות, התחשבות הדדית, יחס של כבוד לרשות הרבים, חלוקה הוגנת של משאבים ונטל ושיתוף פעולה.

ז. שמירה על הסביבה – מובן שבמדינה צפופה חשיבות השמירה על הסביבה כפולה ומכופלת. במדינה שהצפיפות בה מהגבוהות במדינות המפותחות, ומתקיימת בה פעילות כלכלית הכוללת תחבורה, תעשייה, ייצור חשמל ודומיהם בהיקפים של כלכלה מפותחת, הסיכונים לסביבה ולבריאות הציבור גדולים. הקרבה בין מקורות זיהום לבין אזורים מגורים, מסחר, חינוך ובילוי יוצרת מפגעים ומטרדים כגון רעש וקרינה, וחושפת אוכלוסייה גדולה לסכנת זיהום. לאתגרים מצטרפים לחצי בינוי ופיתוח גדולים על השטחים הפתוחים ועל הטבע. קיים מחסור במשאבים אלה ושמירתם חיונית הן כערך בפני עצמו, הן בהיותם חלק מהמורשת שלנו ומנופי ארצנו, והן משיקולי רווחת התושבים שזקוקים להם לצורך התאווורות, מרגוע, נופש וטיולים כהפוגה מלחצי היום-יום. גם בתחום הפסולת אנחנו על סף משבר, ובקרוב נתקשה למצוא מקום להטמנת כמויות הפסולת האדירות שנוצרות במדינה מדי יום. קיימות סביבתית ופיתוח בר-קיימא גם הם חלק מהציונות כיום.

ח. תרבות – חיזוק ועידוד הממד התרבותי לטיפול תרבות שתינק משורשי העבר ותקבל מהם השראה, ותהיה סובלנית, צנועה, אוהבת אדם וטבע, מעוררת השראה, מקרבת ומנחמת.

ט. הגברת האמון בחברה הישראלית – הגברת האמון בין מגזרי החברה הישראלית ובין האזרחים למדינה.

כשם שהמלחמה לימדה אותנו שהאיומים על קיום המדינה ועל בטחונה ממשיכים לרחף מעליה, כך אפשר גם ללמוד כי הקמת המדינה בתש"ח תמה אך לא נשלמה. בצד הגנת המדינה, שיפורה ותיקונה הם מעשים מתמשכים של ציונות וקיימות שכולנו צריכים להירתם להם בשנים ובדורות הקרובים. לצורך זה, התבוננות והתמודדות עם האתגרים דרך הפריזמה של קיימות ישראלית עשויה להיות מועילה. אתגרים אלו אינם פשוטים כלל, ואולם כדברי ההמנון הלאומי עוד לא אבדה תקוותנו. ברחובות ישראל תלויים שלטים רבים שבהם כתוב "יחד ננצח". הציונות והקיימות מחייבות שגם אחרי המלחמה נישאר מאוחדים. יחד נפעל למען הטוב המשותף, נתרם, נשפר, נפעל ליצור חברת מופת, ויחד נתקדם בכיוון של קיימות ישראלית. בין אם נרצה לתת דין וחשבון לעצמנו, לילדינו או לקדוש ברוך הוא נצטרך להירתם כל אחד ואחת כפי יכולתו ובתחום שבו הוא או היא יכולים לתרום כפי שאומר פסוק אחר במסכת אבות (ב', ט"ז): "לא עָלֶיךָ הַמְּלָאכָה לְגֹמֵר, וְלֹא אֶתָּה בֶּן חֹרִין לְבָטֹל מְמֻנָּה".